

ESISILBI VOKAALIDE HÄÄLDUSEST SAAREMAAL

Ellen Niit
Tartu ülikool

Lähivertailuja 17.

Toimittaneet Annekatrin Kaivapalu, Külvi Pruuli.

Jyväskylä Studies in Humanities, 53.

Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 2006, pp. 217–229.

ISBN 951-39-2450-5

ISSN 1459-4323

1 Sissejuhatus

Käesolevas uurimuses¹ vaadeldakse põhjaeesti murrete hulka kuuluva saarte murde Saaremaa vokaale. Territoriaalselt suurima ja ka kõige tüüpilisema osa Saaremaast moodustavad Ida-Saaremaa murrakud, väga eripärane on Lääne-Saaremaa, mille hulka kuuluvad Kihelkonna, Mustjala murrak ja nn Sörve murrakud Anseküla ja Jämaja (vt Pajusalu *et al* 2002; vt ka saarte murde murrakute kaarti). Saarte murde vokalismist on palju käsikirjalisi häälikuloolisi ülevaateid, mis põhinevad enamasti kõnematerjali kuuldelisel kirjeldusel. Hiiu murrakuid on uuritud ka eksperimentaalfoneetiliselt, muuhulgas on mõõdetud häälikute pikkust (Ariste 1939; Ariste 1941). 2005. aastal valmis Saaremaa vokaalide akustilis-foneetiline uuring, mille esimesed tulemused on avaldatud ajakirjas *Linguistica Uralica* (Niit 2005).

Saaremaa vokaalisüsteemi kirjeldamisel on eristatud järgmisi häälikuid [*a, o, u, ä, ʃ, e, ö, ɣ, õ, i, ü*] (vt nt Lonn & Niit 2002 : 23–34). Loendis on märgiga *ʃ* edasi antud *ä*-st kujunenud keskkõrge häälik ja märgiga *ɣ* tähistatakse *õ*-st kujunenud labiaalvokaali (kasutusel on ka nn madaldunud *ö* märk *ɔ*). Murdematerjalides on kasutatud erimärke kõrgenenud ülipikkade keskkõrgete vokaalide jaoks (*Ê, ˆ, Ô*) ja vokaali *a* labialiseerumise näitamiseks (*0, ȁ, a₀*).

Kõik eristatud monoftongid ei esine aga kõikides murrakutes. Näiteks ei ole Saaremaa idaosas *ʃ*-vokaali, Saaremaal üldiselt puudub *õ*, kuid see on olemas Põide idaosas. Kogu uuritava alal ei esine pikka *ü*-d, kuna see on diftongistunud.

Seoses pikkuse vaheldumisega võib vokaalide kvaliteet muutuda. Käesolevas uurimuses vaadeldakse ka ülipikas kestusastmes olevate keskkõrgete vokaalide kvaliteeti ja selle võimalikku muutumist. Murdekirjeldustes on pikkade keskkõrgete vokaalide kvaliteeti eristatud järgmiselt: *é* : *Ê*, *Ø* : *ˆ*, *ó* : *Ô*. Olukorda võiks võrrelda Lõuna-Eesti kõrgenenud keskkõrgete vokaalide käitumisega, kus akustiliste mõõtmiste põhjal on

---

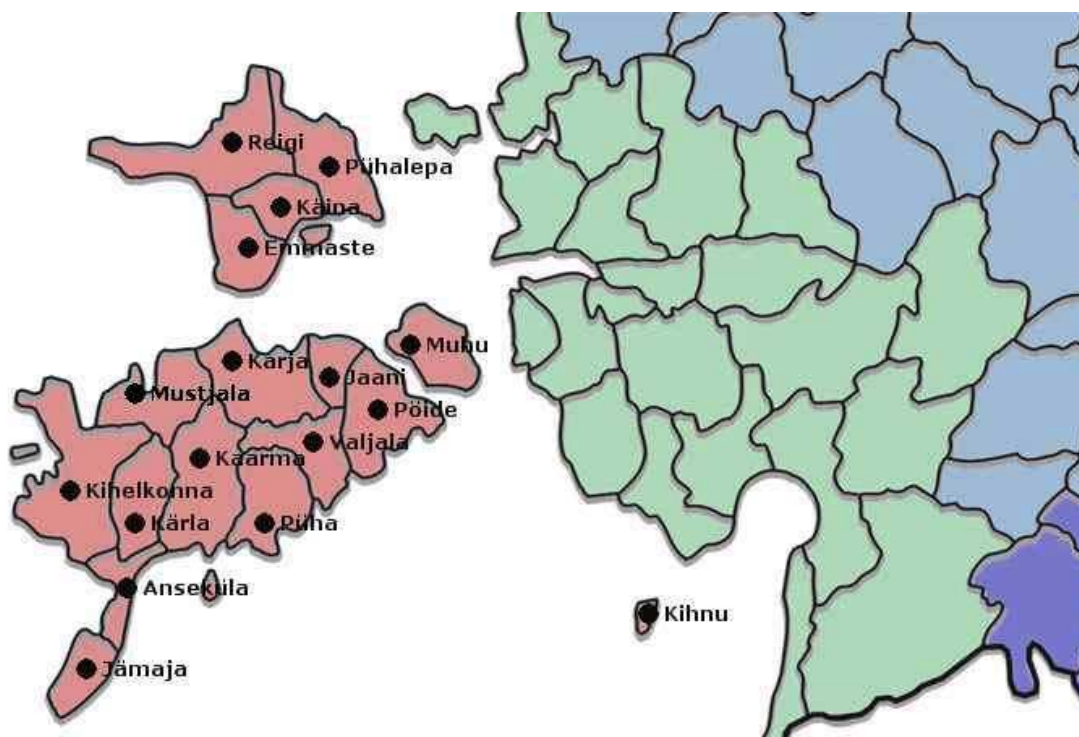
¹ Käesolevaks uurimuseks on osaliselt saadud uurimistoetust Eesti Teadusfondist (Grant nr. 5812) ja Eesti Sihtasutuselt Soomes (Viro-Säätiö). Reisisitoetust Jyväskylä konverentsile andis Kordelini säätiö.

kirjeldatud ülipikkade kõrgete ja keskkõrgete vokaalide osalist kattumist (Teras 2003).

Uurimuse eesmärgiks on seega kirjeldada vokaalide foneetilist kvaliteeti ja selgitada, milline on Saaremaa vokaalüsteem, ning võrrelda seda varasemate kirjapanekutega.

2 Andmed ja meetod

Mõõtmiste aluseks on lindistused, mida tegin 1990ndate aastate algupoolel Saaremaal keelejuhtide kodudes. Materjali saamiseks püüdsin lindistada üle Saaremaa vähemalt üht inimest igast kihelkonnast.

KAART 1 Saarte murde murrakud. (Kaart võetud Eesti Keele Instituudi koduleheküljelt: <http://www.eki.ee/murded/fonoteek>)

Materjali ei ole Põide kihelkonnast ja Sõrve murrakutest Jämajast ja Ansekülast. Mõnest piirkonnast lindistasin ka kaht keelejuhti (vt arve kihelkondade järel): Kihelkonna (2 diktorit), Mustjala, Kärla, Kaarma, Püha (2 diktorit), Valjala, Karja (2 diktorit) ja Jaani. Seega olid keelejuhtideks 11 Saaremaa ühiskeelt rääkivat üle 50 aasta vanust põliselanikest meest. Kärla keelejuht ja üks Püha keelejuht olid nooremad. Keelejuhtidele anti aega ülesandega kohanemiseks, siis paluti lugeda etteantud sõnad, mis lindistati Uheri magnetofoniga.

Töö allikmaterjaliks on sõnaloend, mis koosneb 1–4-silbilistest sõnadest. Loend sisaldab kõiki eesti kirjakeele ja saarte murde seisukohalt võimalikke vokaale nendele iseloomulikes esinemiskohtades. Osaliselt on loendis sõnu, kus kõik kirjakeele 9 vokaali esinevad lühikese, pika ja ülipikana (nt *jama* – *jaama* – *jaama*, *koli* – *kooli* – *kooli*, *kulud* – *kuulud* – *kuulus*, *käbad* – *kääbas* – *jäämas*, *vened* – *seenes* – *seened*, *lõmad* – *löömad* – *löömas*, *kõlud* – *kõõlus* – *kõõlus*, *silid* – *viilid* – *viilis*, *nügid* jt). Vokaale on mõõdetud 681 sõnast.

Käesolevas uurimuses vaatlen ainult sõnade esisilbi vokaalide formantväärtusi. Selleks olen mõõtnud esisilbi vokaalide esimese, teise ja kolmanda formandi väärtused. Esisilbi vokaalide formantsageduste keskmistatud väärtused hertsides ja barkides on toodud tabelites 1 ja 2. Häälikute paiknemist formantruumis esimese ja teise formandi järgi esitavad joonised 1 ja 2.

Materjali akustilise analüüsi olen teinud Turu ülikooli foneetikalaboratoriumis, kasutades Kay Elemetrics Corp. Model 5500 sonagraafi. Sõnad viidi sonagraafi kvantimissagedusega 8 kHz. Spektrogrammid tehti filtriga 300 Hz ja ajakonstant oli 50 ms.

3 Vokaalide foneetilise analüüsi tulemused

3.1 Ida-Saaremaa

Vokaalide formantväärtused on saadud 8 diktori (analüüsitud 463 vokaali) andmete keskmistamisel (vt tabel 1). Häälikute paiknemist formantruumis esitab joonis 1.

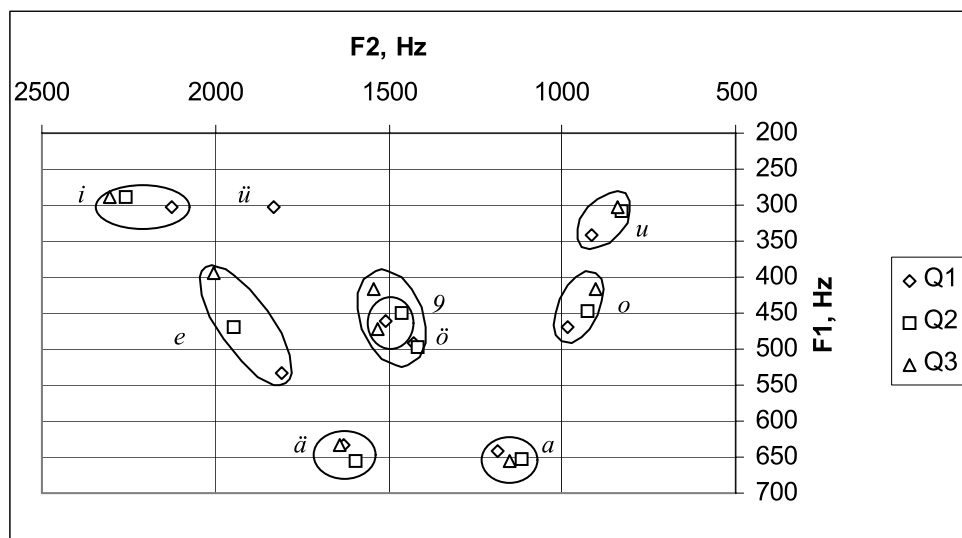
Ees-tagapoolsuse skaalal jaotuvad vokaalid F2 alusel järgmiselt: eesvokaalid [*ä*, *e*, *ö*, *9*, *i*, *ü*], tagavokaalid [*a*, *o*, *u*]. Visuaalselt paigutuvad *ö* ja *9* formantruumi keskossa ja nende ülipikkade vokaalide F2 väärtus, mis näitab ees- ja tagapoolsust, on praktiliselt sama, s.t erinevus on olematu. Võrdlus kirjakeele *ö* formantväärtustega lubab paigutada Ida-Saaremaa *ö*- ja *9*-häälikud eesvokaalide hulka (vt Eek, Meister 1998 : 228).

Jooniselt selgub, et vokaalid moodustavad F1-F2 häälidusruumis kõrguse järgi kolmeastmelise süsteemi: madalad [*ä*, *a*], keskkõrged [*e*, *ö*, *9*, *o*] ja kõrged vokaalid [*i*, *ü*, *u*]. Madalate vokaalide kvaliteeti ei mõjuta oluliselt hääliku pikkus. Sama kehtib üldjoontes kõrgete vokaalide *i* ja *u* kohta, siiski on nende lühikesed vokaalid mõnevõrra tsentraliseeritud. Keskkõrgetest vokaalidest on *e* kõrguses välttest olenevaid erinevusi: teise- ja kolmandavälteliste sõnade vokaal on märgatavalt kõrgenenud, võrreldes lühikese vokaaliga. Ida-Saaremaa *9* kvaliteet on kõigis vältetes sarnane. Häälik paikneb formantruumis esma- ja teisevältelise *ö* lähedal ja kaugus ülipikast *ö*-st on suurem, kuna vokaal *ö* puhul toimub kolmandavältelistes vormides kõrgenemine. Mõnevõrra on lühikese *o*-ga võrreldes kõrgenenud ka ülipikk *o* (F1 kaugus 0,49 barki).

TABEL 1 Ida-Saaremaa vokaalide formantväärtused ja standardhälbed hertsides ja formantväärtused barkides

		Q1-sõnad			Q2-sõnad			Q3-sõnad		
		F1	F2	F3	F1	F2	F3	F1	F2	F3
<i>a</i> 44/14/14 ²	Hz	642	1187	2354	652	1119	2372	656	1151	2313
	SD	37	57	168	24	39	207	36	56	123
	Bark	6,09	9,58	14,10	6,16	9,21	14,15	6,19	9,39	13,98
<i>o</i> 14/10/31	Hz	469	986	2207	446	926	2245	416	903	2295
	SD	95	118	142	21	64	85	62	88	141
	Bark	4,65	8,44	13,67	4,44	8,07	13,78	4,16	7,93	13,93
<i>u</i> 29/14/10	Hz	341	915	2248	309	826	2366	303	838	2281
	SD	39	79	131	32	77	129	14	57	149
	Bark	3,44	8,00	13,79	3,12	7,42	14,13	3,05	7,50	13,89
<i>ö</i> 7/8/16	Hz	491	1429	2366	498	1418	2365	415	1542	2349
	SD	45	94	104	39	96	141	66	103	71
	Bark	4,84	10,77	14,13	4,90	10,72	14,13	4,16	11,27	14,08
9 25/22/21	Hz	460	1511	2266	449	1462	2296	472	1532	2373
	SD	35	148	119	45	77	100	40	174	167
	Bark	4,56	11,14	13,84	4,47	10,92	13,93	4,67	11,23	14,15
<i>ä</i> 18/16/28	Hz	634	1630	2407	656	1596	2446	634	1643	2418
	SD	32	87	177	24	56	87	41	58	138
	Bark	6,02	11,64	14,25	6,19	11,50	14,35	6,02	11,70	14,28
<i>e</i> 21/9/10	Hz	534	1810	2603	469	1949	2657	395	2003	2711
	SD	63	79	85	57	142	170	29	43	43
	Bark	5,21	12,34	14,76	4,64	12,84	14,90	3,97	13,02	15,03
<i>i</i> 29/19/18	Hz	304	2123	2815	290	2257	2975	290	2303	3053
	SD	49	138	158	36	107	162	27	120	131
	Bark	3,07	13,41	15,27	2,93	13,82	15,63	2,92	13,95	15,80
<i>ü</i> 16/-/-	Hz	302	1829	2453						
	SD	18	154	153						
	Bark	3,05	12,41	14,37						

² Tabelites on iga vokaali all kaldkriipsudega eraldatud arvud, mis näitavad, mitu lühikest, pikka ja ülipikka vokaali on mõõdetud

JOONIS 1 Ida-Saaremaa vokaalid formantrumis

Lühikeste monoftongidena esinevad *a, o, u, ä, e, ö, 9, i, ü*; pikkadena *a, o, u, ä, e, ö, 9, i*. Ida-Saaremaal on häälikurühma sees lühikeste ja pikkade häälikute paiknemine kõrguse seisukohalt erinev: *9* ei kõrgene, aga ülipikk *ö* on võrreldes pikaga kõrgenenud. Erinev on *o*-ga võrreldes see, et *o* puhul kõrgenevad lühikese vokaaliga võrreldes nii pikk (vähem) kui ülipikk (natuke rohkem) vokaal.

3.2 Lääne-Saaremaa

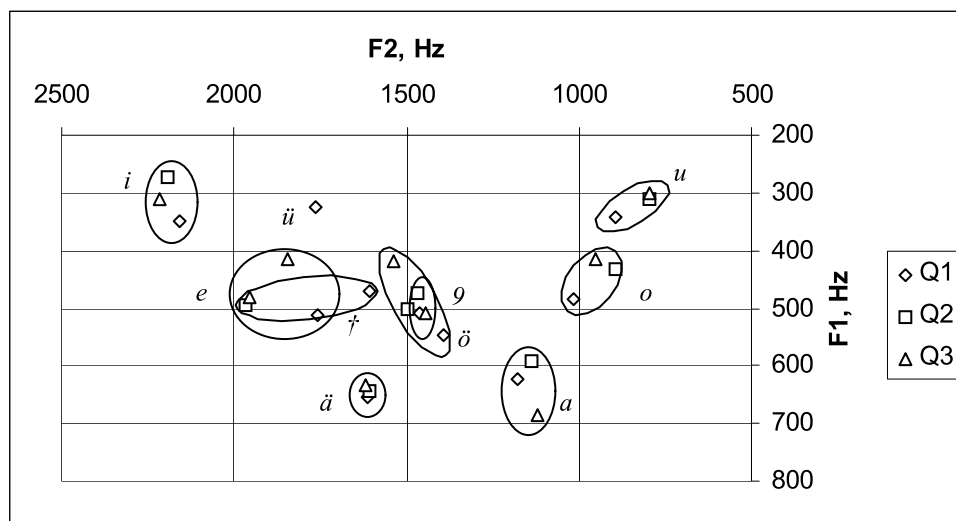
Lääne-Saaremaalt oli 3 diktorit, nendest 2 Kihelkonna ja üks Mustjala kihelkonnast. Tabelis 2 on toodud vokaalide (analüüsitud on kokku 218 vokaali) formantväärtused hertsides ja barkides, jooniselt 2 saab jälgida vokaalide paigutust formantrumis.

Mõõtmistulemused näitavad, et Lääne-Saaremaa vokaalidest on madalad [*ä, a*], keskkõrged [*e, ɶ, ö, 9, o*] ja kõrged vokaalid [*i, ü, u*]. Teise formandi väärtuste järgi on eesvokaalid [*ä, e, ɶ, ö, 9, i, ü*] ja tagavokaalid [*a, o, u*].

Kestus mõjutab rohkem keskkõrgete vokaalide, eriti *e/ɶ* ja *ö/9* kvaliteeti. Lühike *e* on tsentraliseeritum teistega võrreldes. Ilmneb ka ülipika *e* kõrgenemine pika *e*-ga võrreldes. *õ*-st kujunenud *9* kvaliteet kõigis välldetes on sarnane ja see sarnaneb ka pika *ö* kvaliteediga. Lühike *ö* on teistega võrreldes tsentraliseeritum. Pikk *ö* on lühikesega võrreldes kõrgenenud, eriti ilmeks on kõrgenemine ülipika *ö* puhul. Ida-Saaremaast erinevalt ilmneb vokaali *o* puhul nii pika kui ka ülipika vokaali kõrgenemine lühikese vokaaliga võrreldes.

TABEL 2 Lääne-Saaremaa vokaalide formantväärtused ja standardhälbed hertsides ja formantväärtused barkides

Vokaalid		Q1-sõnad			Q2-sõnad			Q3-sõnad		
		F1	F2	F3	F1	F2	F3	F1	F2	F3
a 13/10/10	Hz	623	1179	2360	592	1138	2376	685	1119	2300
	SD	40	68	116	46	99	103	28	75	57
	Bark	5,94	9,54	14,12	5,69	9,32	14,16	6,41	9,21	13,94
o 7/5/11	Hz	485	1015	2262	433	893	2253	414	951	2244
	SD	79	229	84	43	198	85	57	86	102
	Bark	4,79	8,61	13,83	4,32	7,86	13,81	4,15	8,23	13,78
u 11/5/5	Hz	341	895	2279	310	793	2237	300	793	2258
	SD	36	122	192	7	71	35	20	92	61
	Bark	3,44	7,88	13,88	3,13	7,19	13,76	3,03	7,19	13,82
ö 4/5/7	Hz	547	1393	2240	503	1500	2303	418	1535	2280
	SD	57	28	113	35	127	49	104	105	19
	Bark	5,32	10,61	13,77	4,95	11,09	13,95	4,19	11,24	13,89
9 11/8/11	Hz	510	1463	2332	473	1467	2338	508	1448	2337
	SD	68	158	136	82	118	165	54	65	71
	Bark	5,32	10,61	13,77	4,69	10,95	14,05	4,99	10,86	14,05
ä 10/9/14	Hz	656	1613	2328	646	1607	2449	633	1617	2447
	SD	64	71	118	14	101	86	36	141	181
	Bark	6,19	11,57	14,02	6,11	11,55	14,36	6,01	11,59	14,36
e 8/5/4	Hz	511	1759	2507	493	1969	2529	417	1847	2537
	SD	66	255	109	53	61	129	12	121	42
	Bark	5,02	12,15	14,52	4,86	12,91	14,57	4,17	12,48	14,59
ε 2/-/16	Hz	470	1610	2540				482	1953	2664
	SD	35	92	81				67	111	101
	Bark	4,66	11,56	14,60				4,76	12,85	14,92
i 7/7/5	Hz	349	2156	2748	272	2194	2986	311	2213	2996
	SD	36	118	148	19	111	198	12	108	164
	Bark	3,52	13,51	15,12	2,74	13,63	15,66	3,14	13,69	15,68
ü 8/-/-	Hz	324	1763	2461						
	SD	59	66	76						
	Bark	3,27	12,16	14,39						

JOONIS 2 Lääne-Saaremaa vokaalid formantrumis

Kuna *ɸ* levila on murdeandmete järgi Lääne-Saaremaa, siis hääliku foneetilise iseloomu selgitamiseks lindistasin antud häälikut vaid sealt. Katsesõnade hulka kuulub kaks lühikese *ɸ*-ga esmavältelist sõna, ülejäänud sõnad on ülipika vokaaliga. Tänapäeval kohtab *ɸ*-d vaid teatavates kindlates sõnades, nagu *pea* ja sellest tulenenud käändevormid (nt *pɸɸle*, *pɸɸe* jt); sõna *teadma* ülipika vokaaliga vormid (*tɸɸdma* : *ma tɸɸ*, teisevältelised vormid on aga *ä*-lised: *tääda* 'teada') ja lisaks üksikud teisedki sõnad (nt *eeks* 'heaks'). Katses ei olnud ühtki teisevältelist sõna. Lindistasin ühe esmavältelise minimaalpaari [sa] *lɸɸɸd* 'sa lähed' ja [puu] *lehed* ühelt Kihelkonnalt keelejuhilt. Nende sõnade esisilbi vokaalide formantväärtused on sarnased, mis näitab, et vahet häälikute vahel ei tehta. Keskmistatud väärtustena paikneb lühike *ɸ* suhteliselt lähedale *ö* esinemispiirkonnale (eristavaks F3, mis on ümarvokaalil väiksema väärtusega), ülipikk *ɸ* aga pika *e*-ga samasse piirkonda (vt joonis 2, kus on märgitud lühikese ja ülipika *ɸ* paiknemine.)

4 Diskussioon

4.1 Kõrged vokaalid *i*, *ü* ja *u*

Kummaski murrakurühmas ei mõjuta kestus oluliselt eri veldetes sõnade kõrgete vokaalide *i* ja *u* kvaliteeti. Nii paiknevad lähestikku lühike ja pikk *i*, kuigi lühike *i* on veidi tsentraliseeritud. Ka lühike *u* asub pikaga võrreldes formantruumi keskme pool. Pikk *ü* (Q2 ja Q3 sõnades) puudub, kuna diftongistumine *üi*-ks iseloomustab laiemaltki põhjaeesti murdeid. Lühikest ümarvokaali *ü* eristab *i*-st peale F2 väiksema väärtuse ka F3 väiksem väärtus.

4.2 Vokaalid *õ* ja *ö*

Saaremaa idaosas Pöidel ja osaliselt Jaaniski on *õ* säilinud. Kahjuks puudus antud katses Pöidest pärit keelejuht. Ida-Saaremaad esindab Jaani keelejuht, kelle kõnes aga *õ*-häälik puudus. Mujal Saaremaal ja Hiiumaal on *õ* illabiaalne hääldus asendunud labiaalse hääldusega. Vokaalimuutust *õ* > *ö* on peetud ühe üldisema labialiseerumistendentsi osaks, millele on allunud ka *a* labialiseerumine (Lindström & Pajusalu 2003 : 251). *ö* ja *õ* esinemust on põhjust vaadelda paralleelselt, sest kuulmismulje põhjal on väidetud, et kvaliteedilt on kummalgi juhul tegemist *ö*-ga, kui häälik on lühike. Erinevus pikkade häälikute *öö* ja *õõ*-st kujunenud *99* vahel pole tavalises kõnekeeles aga eriti terav ja sageli võib *99* asemel esineda tavaline *öö*. Pikk *õ*-st arenenud *99* erineb häälduslikult siiski *öö*-st, tundudes madalamana, kuna ülipikk *öö* kõrgeneb. (Koit 1959: 134)

Mõõtmistulemused näitavad sama, et nii Ida- kui Lääne-Saaremaal on esimese ja teise välte sõnades *ö* ja *9* F1 väärtuste vahel väike foneetiline erinevus, aga erinevus suureneb ülipikkade sõnade puhul, kuna ülipikk *ö* kõrgeneb. Murdekirjelduste põhjal Saaremaa idaosas ei kõrgene ülipikk *ö* palju, kuid Kesk-Saaremaalt suunaga lääne poole on aga kõrgenemine märgatav. Ka foneetilises katses loetud sõnades on sama tendents: Lääne-Saaremaa lühikese *ö* F1 ja ülipika *ö* F1 väärtuste erinevus (1,13 barki) kinnitab ülipika vokaali tajutavat kõrgenemist (tabel 2).

Häälikute *ö* ja *9* assimileerumisele on ka varem mitmed uurijad juhtinud tähelepanu. Näiteks on Paul Ariste märkinud, et idapoolsel Hiiumaal on võimalik kuulda veel teistsugust pikka *Ø*-d sõnades, kus varemalt on olnud *Q*. See esindab teatud vaheastet *Q* ja *Ø* vahel. Lääne-Hiiumaal aga ei ole *Q*-st arenenud *Ø* kõrgenenud ei ülipika ega pikana. Vahetegemine algupärase *Ø* ja *Q* > *Ø* vahel on olnud kadumas (Ariste 1939 : 133). Häälikute assimileerumisele viitab ka Ülo Parbus, kes toob esile, et Saaremaa murrakutes (vähemalt läänepoolsemates) on kindlalt piiritletavad kaks pika ja ülipika *ö* erinevat varianti: *Š* ja *č* (*^* ja *Œ*). Lääne-Saaremaa murrakutes ei ole tegemist ainult *ö* kahe erineva variandiga, vaid $\frac{1}{4}$ ja *9* on kumbki eri foneem, nooremate keeles on märgata assimileerumine kirjakeele suunas (*9* > *ö* < $\frac{1}{4}$) (Parbus 1967 : 419–420). Olen ise oma kõrvaga kuulnud, et *õ*-st arenenud *9*-d on hääldatud kõrgenemisega. Järelikult on tänapäevakeel muutumas – häälikud on ühte sulamas, s.t *õ*-st arenenud *ö* käitub keeles nagu *ö*.

4.3 Vokaal *o*

Murdekeeles on nii lühike kui pikk *o* olemas. Murdekirjelduste põhjal diftongistub ülipikk *o* osaliselt Ida-Saaremaal ja Muhus. Kogu Saaremaal Pöidest alates hakkab ülipikk *o* kõrgenema. Foneetilises katses Ida-Saaremaa materjalides ei ole märgata samuti suurt ülipika *o* kõrgenemist. Ka Lääne-Saaremaa materjalis ei eristu lühikese ja ülipika *o* kvaliteet hästi taju seisukohalt (vt tabel 2; F1 väärtuste vahe Q1 ja Q3 sõnades 0,64 barki). Samas oli aga kogu Saaremaa osas ülipikkade *o* ja *u* esimese formandi omavaheline kaugus nii suur, et neid tajutakse eri vokaalidena (Ida-Saaremaal 1,11 barki; Lääne-Saaremaal

vastavalt 1,12 barki). Seega võrreldes üldisemalt lõunaestiliste keskkõrgete ülipikkade vokaalide kõrgenemisega, kus kõrged ja keskkõrged ülipikad vokaalid võivad osaliselt kattuda (vt Teras 2003), ei ole Saare keskkõrgete vokaalide kõrgenemine nii ulatuslik ja kattumist ei esine.

4.4 Vokaal *e*

Keskkõrge vokaal *e* on säilinud Saaremaa murrakutes. Murdekirjelduste järgi kõrgeneb ülipikk vokaal Kesk- ja Lääne-Saaremaal, kuid Ida-Saaremaal on see tendents nõrgem. Sama aga ei saa öelda foneetilise analüüsi tulemuse põhjal. Ida-Saaremaa ülipikk *e* on kõrgenenud, võrreldes lühikese *e*-ga (nende F1 väärtuste erinevus ületab tajutavuse läve – 1,24 barki). Ja vastupidi murdekirjeldustele ei ole Lääne-Saaremaa andmetes lühikese ja ülipika *e* esimese formandi väärtuste erinevus taju seisukohast märkimisväärne (0,85 barki). Kõrgenemise omavahelises võrdluses nendes piirkondades jääb peale Ida-Saaremaa. Mõlema rühma puhul eristuvad ülipikk *e* ja *i* selgelt teineteisest ega kattu.

4.5 Vokaalid *ä* ja *ε*

Nii murdekirjeldused kui käesolev uurimus näitavad, et murdes on püsinud nii lühike kui pikk *ä*. Pika *ä* diftongistumist vanades *ä*-sõnades (nt *pea*, *teadma*, *seadus*) on paiguti Ida-Saaremaal, kus sõnades *täädma* : *täada* : *ta täab* asemel on Valjalas, Jaanis ja Pöidel kuju *teadma* ~ *tiadma*; Valjalas sõna *seadus* asemel *siadus*, mujal *säädus* (Kihelkonna *pole`säädust peel*; Jämaja ja Kihelkonna *seedus* on vaid üksikfikseering). (Niit 2002 : 480.)

Lääne-Saaremaal on *ä* sõnuti muutunud *ε*-ks. Paljudel juhtudel kuuleme kvaliteedilt *e*-le lähedast häälikut, mille foneetiliseks märgiks on *ε*. Kindlat esinemispiiri *ä* ja *ε* vahel pole võimalik tõmmata, sest üks ja sama sõna võib sama isiku kõneusususes esineda kord *ä*-lisena, kord *ε*-lisena. Sõnuti on *ä* ~ *ε* tuntud Kesk-Saaremaal (Mustjala, Kärla, Karja, Püha) (VEM 60, 71).

Algselt pikka *ä*-d puudutanud häälikumuutus on levinud hiljem ka lühikese *ä*-ga sõnadesse (nt Jämaja *vehe* 'vähe', sõna *ära* ~ *ää* ~ *εε*.) ja diftongi *äi* (*käima* ~ *keima*; *keiama* 'käiama') ja hilisdiftongi *äe* > *ää* > *εε*: Jämaja *eestama* 'äestama'. Pika *ä* ja *ε* vaheldusest on järeldatud, et *ä* on tugevas astmes kõrgenenud, nõrgas astmes säilitanud oma kvaliteedi. (Koit 1959: 135.)

Keele muutumise seisukohalt on väga põnev Mihkel Toomse (1926) märkus Kihelkonna murraku lõunaosa keele kohta, et rahva mäletamist mööda hääldati 19. sajandi lõpul *keed* 'käed' koos, kuid juba 20. sajandi esimesel veerandil *kääd* koos. Seega nimetatud sõnas ühelt poolt diftong assimileerus, teisalt aga toimus muutus madaldumise suunas: *äe* > *εε* > *ää*.

„Akustiliselt tuletab *ε* täiel määral meelde skandinaavia *ä*-d (rootsi *vän*, *käpp* /--/) või saksa lavakeele pikka *ä*-d (*Jäger*, *käme*) (Ariste 1939 : 85)“. Käesolev uurimus tõi esile, et lühike *ε* on foneetiliselt tagapoolsem, kuid ülipikkade *ε*-sõnade esisilbi formantväärtused sarnanevad rohkem teisevärteliste *e*-sõnadega, kuna kolmandavärtelistes *e*-sõnades on *e*

kõrgenenud. Seega tänapäeva keeles on nn ε -häälik sulanud kokku esma- ja teisevärteliste sõnade e -häälikuga. Kolmandavärtelises ε -sõnades on tegu e -hääliku allofooniga. Kuna ülipikk e on kõrgenenud, on muutunud seega ülipika e -hääliku kvaliteet, võrreldes esma- ja teisevärtelise hääldusega, kus kõrgenemist ei ole.

4.6 Vokaal a

Enamasti on nii lühike kui pikk a sama kvaliteediga. Ülipikk a ($aa > oa$) diftongistub reeglipäraselt Muhus ja Ida-Saaremaal Jaani ja Pöide murrakus, ulatudes vaid üksiksõnades Kesk-Saaremaale nende murrakute naaberaladele, mujal diftongistumist ei ole. Selle asemele tuleb murdeülevaadete põhjal esisilbi vokaali labiaalistumine, mis on eriti tugev Saaremaal Sõrves ja Hiiumaal (Ariste 1939). Kihelkonna murrakus omandab aa labiaali järel paiguti akustiliselt o varjundi (Koit 1959: 134).

Sõrve materjali aga käesolevas uurimuses pole. Seetõttu saab vaid öelda, et vokaalil a eri pikkusastmetes suuri kvaliteedierinevusi pole, mõningast hajuvust esineb vaid Lääne-Saaremaa materjalis.

5 Kokkuvõtteks

Saaremaa murrakute esisilbi vokaalide sünkroonse akustilis-foneetilise analüüsi põhjal, mis põhineb F1 ja F2 sagedustel, tuleb rääkida vaid kaheksast vokaalist, millest veel $ü$ kasutuski on piirdunud vaid lühikese monoftongiga. Vokaalide hääldusvariantide (allofoonide) arv on piirkonniti kõikuv, Ida-Saaremaal puudub allofoon ε . Esma- ja teisevärtelistes sõnades on toimunud $\tilde{o}$ -st arenenud 9 kokkusulamine $\tilde{o}$ -ga, seda siis mitte kolmandavärtelistes sõnades, samuti on lääneosas $\tilde{a}$ -st arenenud ε sulandunud e -ga. Keel on muutumas ja tänapäeva murdehäälduse kirjapanekul poleks vaja kasutada nende häälikute puhul erimärke, andmaks edasi keeleajaloolist häälikute põlvnemist. Erimärgiga tuleks tähistada vaid keskkõrgete vokaalide kõrgenemist, mis on murdele väga iseloomulik. Samas tuleks veel esile tuua, et Saaremaal ei ilmnenud keskkõrgete ja kõrgete vokaalide kattuvust ülipikas kestusastmes, nagu see on lõunaeeesti murretes. Ülipikad keskkõrged vokaalid on põhivokaali kõrgenenud variandid.

KIRJANDUS

- Ariste, P. 1939. Hiiu murrete häälikud. *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLVII*.¹. Tartu.
- Ariste, P. 1941. Hiiu murrete häälikute kvantiteedist. *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLIX*.⁵. Tartu.
- Eek, A. & Meister, E. 1998. Quality of standard Estonian vowels in stressed and unstressed syllables of the feet in three distinctive quantity degrees. *Linguistica Uralica XXXIV*, 3, 226–233.
- Koit, E. 1959. Jooni Kihelkonna murrakust. *Emakeele Seltsi aastaraamat IV 1958*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 127–144.
- Lindström, L. & Pajusalu, K. 2003. Corpus of Estonian Dialects and the Estonian Vowel System. *Linguistica Uralica* 4, 241–257.
- Lonn, V. & Niit, E. 2002. Saarte murde tekstid. *Eesti murded VII*. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Niit, E. 2002. Häälikuline ülevaade. Saaremaa. *Loodus. Aeg. Inimene*. 1. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 470–483.
- Niit, E. 2005. Vowels in initial syllables in Saaremaa. *Linguistica Uralica XLI*, 2, 113–122.
- Pajusalu et al. 2002 = Pajusalu, K., Hennoste T., Niit, E., Päll, P. & Viikberg, J. 2002. Teoses Hennoste, T. (toim.) *Eesti murded ja kohanimed*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Parbus, Ü. 1967. Mitu õ-d on saarte murdes? *Keel ja Kirjandus* 7, 419–420.
- VEM = Saareste, A. 1955, *Väike eesti murdeatlas*. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien Nr 28. Uppsala.
- Teras, P. 2003. Lõunaeesti vokaalisüsteem: Võru pikkade vokaalide kvaliteedimuutumine. *Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 11.
- Toomse, M. 1926. Kihelkonna vokalism. *EAS* 55 (Käsikiri EKI murdearhiivis).